

УДК 94(470+571):334.716(=161.2)”189/191”



## **РИНКОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ МАЛОГО ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ АНКЛАВАХ РОСІЇ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

**ПОДРЕЗ Ю.В.,  
кандидат  
історичних наук,  
доцент кафедри  
історії України  
Сумського  
державного  
педагогічного  
університету імені  
А.С. Макаренка**

Досліджуються економічні перетворення малого промислового підприємництва етнічних українців на території Російської імперії у кінці XIX – початку XX ст. Основна увага приділяється новому курсу уряду держави, який був пов'язаний з пристосуванням кустарних промислів до ринкових умов та перетворення останніх у конкурентно спроможну галузь.

**Ключові слова:** економіка, кустарна промисловість, реформи, кустарно-промислова виставка, модернізація, приватне підприємництво.

**Постановка проблеми.** В другій половині XIX – на початку XX ст. самостійні кустарні виробництва етнічних українців існували практично в будь-якому населеному пункті Російській імперії. Призначення малого промислового підприємництва, в якому були зайняті етнічні українці, полягало як у задоволенні господарських та побутових потреб самих виробників, так й у продажі готових виробів на ринок. Орієнтація українських кустарів і ремісників на місцевий селянський ринок, мобілізація трудових ресурсів родини, простота встаткування й технології виробництва, історично сформована роль кустарних промислів у забезпеченні населення товарами масового споживання визначили об'єктивну необхідність адаптації українських народних традицій в галузі малого промислового виробництва до місцевих реалій.

Важливість розробки досліджуваної проблеми диктується назрілою необхідністю виявлення місця кустарної промисловості в економічному розвитку

країни, а також осмисленням історичного досвіду приватного підприємництва як суттєвого чинника товарно-грошових відносин у селянському господарстві. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної історичної науки дослідження етапів пристосування малого промислового підприємництва до ринкових умов залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Дослідження, що стосуються означеної теми є досить численними. Зокрема, Л.Прибега, К.Тарановський, П.Риндзюньський визначали основні напрями кустарної діяльності російського уряду у другій половині XIX – початок XX ст. та оцінити її ефективність і результативність. Державні реформи щодо приватного підприємництва, його адаптація до ринкових потреб висвітлено у працях Г.Наумової, М.Маслова, К.Тищенко та ін. У той же час, відсутні комплексні дослідження соціально-правового становища кустарів.

**Мета статті** дослідити економічні перетворення малого промислового підприємництва етнічних українців на території Російської імперії в кінці XIX – початку XX ст.

**Виклад основного матеріалу.** Зародження та розвиток малого промислового підприємництва серед етнічного українського населення Східної Слобожанщини, Кубані, Нижнього та Середнього Поволжя, Південно-Західного Сибіру, Далекого Сходу та інших регіонів розселення українців в адміністративних межах Росії визначалося багатьма факторами: наявністю необхідних природних ресурсів, заселеністю території, рівнем розвитку продуктивних сил, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвитку промисловості та торгівлі тощо. Кожна українська громада протягом усієї другої половини XIX - початку XX ст. зберігала цілу низку специфічних рис у своєму соціально-економічному та культурному розвитку. Об'єднання цих регіональних, особливих і загальноукраїнських, загальноросійських рис і тенденцій складало той економічний, соціальний, адміністративно-політичний, юридичний, природно-географічний та етнокультурний фон, на якому і розвивалися малі промислові виробництва серед етнічного українського населення російських губерній та областей.

На виникнення й подальшу ринкову трансформацію малого промислового підприємництва в українських етнічних анклавах Росії значно впли-

вали основні загальноросійські та регіональні політичні, соціально-економічні та національно-культурні процеси. Їх систематизація свідчить, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії, спостерігався активний ріст промисловості. Зародившись як підсобна до землеробства, домашня промисловість, воно надалі перетворилося в незалежне від землеробства кустарне виробництво, яке відіграло важливу роль у народному господарстві. З розвитком фабрично-заводського виробництва частина кустарних промислів занепала, не витримавши конкуренції, частина зберегла свою незалежність Російської імперії. Це були кустарні промисли, що обслуговували повсякденні потреби селян. Частина кустарів об'єдналися в артілі й кооперативи. Але більша частина стала співробітничати з фабриками. Для них розвиток фабричного виробництва було не загрозою, а джерелом існування [1].

До найважливіших об'єктивних й суб'єктивних факторів, що в значній мірі визначали еволюцію етнічної економіки в державі можна віднести урядову політику, діяльність земського самоврядування, селянської громади, господарчих товариств та численних громадських діячів. Вже на середину XIX ст. в урядових сферах Росії в основному сформувалася реалістична оцінка кустарної промисловості як невід'ємної складової народного господарства країни. Визріли головні об'єктивні умови радикальної зміни кустарної політики держави. Її дореформений консервативно-стримуючий зміст все більше поступався місцем всебічній підтримці малого промислового підприємництва.

Перші спроби реформування припали на 60-70 рр. XIX ст., коли держава істотно переглянула концепцію оподаткування кустарних промислів. Нові «Положення про податки за право торгівлі та промислів», ухвалені в 1863-1865 рр., створили досить великий правовий простір для розвитку кустарної промисловості. Зокрема, «... сільські обивателі всіх станів у місцях їх прописки» підпадали під пільгове оподаткування. При цьому значна їх частина, та, що не користувалася працею найманих робітників (з 1885 р. використовувала не більше одного робітника), була зовсім звільнена від податку. Решта промислового селянства - ті, хто застосував у своїх закладах працю від 2 до 16 найманих робітників, обкладалися відносно невеликим податком по категорії «дрібний торг», диференційованим за економічними показниками виробництва і класом місцевості [2, с.5]. Причому такий

сприятливий податковий режим зберігався протягом усієї другої половини XIX - початку XX ст., хоча сама система оподаткування і зазнала деяких змін [3, арк.5].

Наступний її етап був пов'язаний з діяльністю Департаменту землеробства і сільськогосподарської промисловості Міністерства державного майна. Починаючи з 1866 р. головними його завданнями були розробка і проведення заходів з розвитку в селянському середовищі «сільськогосподарської промисловості». Але на практиці у 1860-1870 рр. його діяльність зводилася, переважно, до дослідження форм, масштабів і географії кустарних промислів у різних губерніях імперії [4, с. 38].

Подібні завдання також вирішували Російське технічне товариство, Товариство для сприяння російській промисловості й торгівлі, Вільно-економічне товариство, Московське товариство сільського господарства та Російське географічне товариство. Організовані цими товариствами різні з'їзди, зустрічі, виставки поставали значними віхами у справі вивчення, пропаганди і сприяння кустарному виробництву та підштовхнули уряд до створення в грудні 1872 р. при Раді торгівлі й мануфактур особливої «Комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії». До її складу увійшли представники міністерств фінансів, внутрішніх справ, державного майна і різних товариств - учасників «кустарного руху». Головою комісії було призначено професора технології Є.М.Андрєєв. Саме в Кустарній комісії поступово сконцентрувалася вся робота з визначення і вироблення заходів державного сприяння розвитку селянських промислів. Плани її роботи були широкі й різноманітні, але початку активної діяльності перешкодив брак коштів [5, с.52].

Було зроблено перші кроки з подання різної практичної допомоги кустарям, на що казначейство у 1877-1886 рр. виділило 132 тис. крб. Використовуючи ці кошти, комісія перш взяла участь у проведенні кількох виставок. Українські селянські промисли були відносно широко репрезентовані в 1882 р. на Московській всеросійській виставці, у 1886 р. - на Нижньгородській та Казанській, а в 1887 р. - на Харківській [6, арк.163]. За сприяння комісії також було створено декілька кустарних музеїв: Центральний Кустарний відділ при Музеї прикладних знань у Петербурзі (з 1879 р.) і регіональні в Москві (з 1885 р.) та Харкові (з 1886 р.) [7, арк.69].

Перехід до нового етапу в кустарній політиці держави був пов'язаний з початком активних пошуків найбільш раціональної форми сприяння розвитку кустарної промисловості імперії. У 1887 р. Кустарну комісію було закрито, а її функції передано Особливій інспекції кустарних промислів, до якої увійшли представники тільки двох міністерств - державного майна і фінансів. У березні 1888 р. Олександр III затвердив рішення Державної ради щодо централізованого зосередження керівництва кустарною промисловістю в Міністерстві державного майна (МДМ). Сюди, поряд з Департаментом землеробства і сільськогосподарської промисловості, що вже курирував кустарні питання з 1866 р., увійшли Особлива нарада по кустарній промисловості і Центральний кустарний музей, створений у 1888 р. на базі Кустарного відділу Музею прикладних знань. В 1892 р. Особлива нарада по кустарній промисловості була перетворена на Комісію у справах кустарної промисловості. Причому в експозиціях останнього вагоме місце в цей час займала колекція виробів українських кустарів [8, арк.57].

Держава щорічно виділяла щойно створеному кустарному відомству 35 тис. крб., з яких близько половини витрачалося на фінансування кустарнозаохочувальних заходів в українських губерніях. Наприклад, у Харківській губернії до середини 1890-х рр. зусиллями спеціалістів МДМ М.В.Пономарьова та М.П. Ваніна була проведена значна робота: окремим кустарним господарствам безкоштовно передані експериментальні верстати й обладнання; розповсюджені зразки виробів, рекомендованих спеціалістами МДМ до виробництва; подано допомогу місцевим земствам у створенні кількох кустарних навчальних закладів; відпрацьовані способи пільгового постачання промисловикам сировини; постійно пропагувалося виробниче, збутове та кредитно-фінансове кооперування, застосування нової техніки і технології. Найбільш вдалим серед цих заходів було проведення в 1887 р. у Харкові всеросійської сільськогосподарської виставки з кустарним відділом [9, арк.142].

Економічна криза кінця 80-х - початку 90-х рр. XIX ст. підштовхнула російський уряд до нових кроків у розвитку кустарних промислів. Рішучий перехід держави до активних форм сприяння їх розвитку намітився з 1894 р., коли МДМ було перетворене на Міністерство землеробства і державного майна (МЗіДМ). Спираючись на наявний

досвід у виконанні попередньої кустарної програми, це відомство розробило з ініціативи міністра О.С.Єрмолова нову «Програму заходів, спрямованих на розвиток і вдосконалення кустарної промисловості», яка включала кілька важливих напрямків. Для їх виконання МЗіДМ мало в розпорядженні штат з 17 кустарних техніків і спеціалістів при відділі сільської економії та сільськогосподарської статистики, Кустарний комітет, Центральний кустарний музей та інструкторські школи. На утримання цього апарату щорічно виділялося близько 5 тис. крб. Однак загальне фінансове забезпечення програми в цілому було недостатнім, що визначило тактику дій МЗіДМ у 1894-1904 рр. – в першу чергу просувати вперед найбільш важливі з програмних положень. До таких було віднесено проведення кустарних виставок, що використовувалися міністерством як основна форма пропаганди селянських промислів. Уже за перший рік свого існування МЗіДМ організувало дві міжнародні та 39 загальноросійських і місцевих виставок з кустарними відділами на них [10, с.1321]. За 1901-1904 рр. було влаштовано ще 115 виставок. З-поміж них особливо вирізнялася перша Всеросійська кустарно-промислова виставка, яка відбулася в Петербурзі у березні 1902 р. Серед інших на ній були нагороджені медалями українські промисловики В.Шелудько, Т.Колісник, С.Тарасенко [11, арк.15].

У 1894-1904 рр. почалася робота зі створення єдиної державно-земсько-громадської структури, здатної ефективно координувати розвиток селянської промисловості. Реалізацією цього завдання займалася створена МЗіДМ спеціальна Комісія з організації місцевих органів у кустарній промисловості, головою якої став Ф.М. Корольов, а члени – Є.О. Наришкін, О.О. Ісаєв та ін. Вона сформулила центральний апарат системи «опікування» кустарною промисловістю, що складався з відділу сільської економії та сільськогосподарської статистики МЗіДМ (управляючий Д.О. Тимирязев), Кустарного комітету (голова М.В. Пономарьов) і Центрального кустарного музею (директор М.М. Сокольський), при якому діяло кілька комісій («З поліпшення техніки і збуту кустарних виробів», «По розробці статуту для кустарних артілей» та ін.) і Довідкове бюро. Продовженням цієї центральної структури були її регіональні відділення – губернські, повітові й сільські кустарні комітети, які поступово формувалися в українських губерніях при активній підтримці держави [12, с. 53].

Прагнення уряду тісніше співпрацювати із земствами у сфері кустарних промислів також було продемонстровано скликанням у 1902 р. «Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості», яка розробила велику кількість рекомендацій, використаних згодом урядом. Консолідація учасників загальноросійського кустарного руху також виявилася в ході роботи Першого з'їзду діячів по кустарній промисловості, що пройшов під головуванням Д.О. Тимирязєва у березні 1902 р. Прийняти на ньому рішення: організувати всеросійський кустарний банк і політехнікум, заснувати «Товариство сприяння кустарній промисловості», розпочати видання журналу «Кустарь» та ін. [13, арк.7].

Ще однією подією, що значною мірою обумовила подальший розвиток кустарної політики уряду, стали масові селянські заворушення на початку XIX ст. Вони були закономірним явищем в умовах серйозного загострення проблеми селянського малоземелля в ряді регіонів Російської імперії. Ліквідувати основні причини селянських заворушень була покликана аграрна реформа уряду П.А.Столипіна. Її розробники, прагнучи нейтралізувати селянське малоземелля і водночас створити надійний стимул економічного відродження села, розраховували в основному на трансформацію селянського землеустрою, переселення в багатоземельні регіони і широкомасштабний розвиток кустарних промислів. Починаючи з 1908 р., а особливо з 1909 р., уряд прискорив розвиток кустарного, напрямку реформи, реалізацію якого було покладено переважно на Головне управління землеустрою і землеробства (ГУЗіЗ), створене за указом 6 травня 1905 р. замість МЗіДМ. У його структурі кустарні питання були виділені в особливий відділ, який завідував О.М.Терне. Штат чиновників відділу був збільшений до 52. Зросло і фінансове забезпечення діяльності відомства, склавши в 1913 р. вже близько 1,8 млн. крб. Це сприяло загальній активізації кустарнозаохочувальної діяльності ГУЗіЗ, до основних підсумків якої можна, наприклад, віднести створення цілої мережі інструкторських шкіл, які готували вчителів для кустарно-ремісничих навчальних закладів. За 1905-1914 рр. кількість інструкторських шкіл зросла з 3 до 18, а щорічні витрати на їх утримання – з 50 тис. до 224 тис. крб. Значно зросла кількість виставок, які щороку проводило ГУЗіЗ. У 1910 р. їх було 633, а витрати ГУЗіЗ становили 130 тис. крб. Велику роботу проводило ГУЗіЗ також у галузі кооперування кустарів,

в результаті чого багато з них стали в 1905-1914 рр. членами різних кооперативів, в основному фінансово-кредитних [14, арк.46].

Поряд з ГУЗіЗ розвиток кустарних промислів в Російській імперії всіляко стимулювали і деякі інші державні відомства. Так, Бюро по сільськогосподарській механіці при Ученому комітеті, завідувачем якого був О.О. Арцибашев, опікувалося розвитком кустарних металообробних промислів. Лісний департамент практикував пільговий продаж кустарям деревини з лісів, що належали казні. Міністерство народної освіти всіляко допомагало становленню системи професійно-технічних навчальних закладів. Кустарний відділ Російської експертної палати заснував фінансове товариство «Російський кустарний кредит». Діяльність товариства «Російське зерно» також сприяло розвитку кустарних промислів, перш за все пов'язаних із виготовленням сільськогосподарського реманенту. На свої кошти товариство майже щороку відряджало кількох кустарів за кордон для ознайомлення з новими технологіями. Наприклад, у 1912 р. на короткочасне навчання в Австро-Угорщину було направлено п'ять сільських ковалів з Харківської губернії: О.А. Бондаренко, Т.К. Овчаров, С.К. Коротун, А.К. Ласкоржевський і М.Є. Барабаш. Досить велику нішу в кустарній політиці держави займало військове відомство [15, арк.87].

Незважаючи на існування різних точок зору на сутність і перспективність дрібного промислового підприємництва в Росії та неоднакове ставлення до неї в урядових і земських колах, уже в 1890-ті роки уряд зумів виробити широку програму підтримки й модернізації кустарних промислів. Вона спиралася на ґрунтовне вивчення стану і розвитку кустарної промисловості, яке виявило необхідність технічного вдосконалення промислів, складності в забезпеченні сировиною та у збуті виробів, нестачу необхідних оборотних коштів та інші фактори, що здержували розвиток обробних промислів. Особливо активізувалася політика держави в цьому напрямку після масових селянських заворушень на початку ХХ ст. В ці роки вона стає складовою частиною столипінської аграрної реформи, яка передбачала не тільки проведення нового землеустрою і переселення селян у східні регіони країни, а й всебічне сприяння розвитку в селянському середовищі різноманітних кустарних промислів. У кінці ХІХ - на початку ХХ ст. також розгорнув-

ся процес створення як загальноросійської, так і губернських урядово-земсько-громадської структури, призначених для подання допомоги розвитку кустарній промисловості. В багатьох російських губерніях це втілювалось у створенні місцевою адміністрацією, земствами, сільськогосподарськими товариствами цілої низки різноманітних закладів (кустарних музеїв, виставок, шкіл та училищ, кредитно-фінансових кооперативів), через які проводилася активна кустарнозаохочувальна діяльність [16, с. 218].

В Російській імперії підприємницькій активності кустарів сприяла і та обставина, що сама кустарна промисловість за своєю природою мала багато важливих переваг. Її вироби були продукцією соціально-широкого виробництва і споживання. Це були масові товари - дешеві, прості, зручні, розраховані на попит основної частини сільського й міського населення, окремих галузей фабрично-заводського виробництва, торгівлі і транспорту. Дрібне кустарне виробництво не вимагало тривалого навчання, не було зв'язане корпоративно-монопольними обмеженнями, не потребувало великого інвестиційного капіталу. Тому воно постійно залучало до своїх лав усе нових потенційних підприємців із селянського середовища й упевнено забезпечувало собі доволі значну роль і місце в соціально-економічній структурі усіх регіонів Російської імперії. При цьому майже кожний вид кустарної промисловості мав свою особливу географію. Це були хутора, села або навіть цілі волості, де окремі промисли мали найбільш глибоке коріння, традиції, що склалися за багато десятиліть. Багато які з них прославилися своїми кустарями-умільцями на всю Російську імперію [17, с. 130].

**Висновки.** Таким чином, кустарна політика російського уряду, пройшовши за досліджуваний період декілька етапів - від детального обстеження вже існуючих промислів до активного всебічного сприяння дрібним підприємцям - об'єктивно відіграла роль однієї з найважливіших передумов поступального розвитку дрібного промислового підприємництва. Фінансова допомога держави малому промислому підприємству поступово збільшувалася. Такі напрямки державної економічної політики, як протекціонізм та податкові реформи, також позитивно впливали на розвиток малого промислового підприємництва серед етнічного українського населення Російської імперії.

## ПОСИЛАННЯ:

1. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / П. Грегори. – М.: РОССПЭН, 2003. – 256 с.
2. РДІА, ф. 1331, оп. 1, спр. 334, 5 арк.
3. Вестник кустарной промышленности. Ежемесячный журнал, издаваемый постоянным бюро Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности. – СПб.: Тип. Стасюлевича, – 1913. – № 9. – 67 с.
4. Шапиро Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М.-Л.: ГИЗ, 1928. – 168 с.
5. Андреев Е.Н. Кустарные промыслы в России по исследованиям Комиссии для исследования кустарной промышленности в России / Е.Н. Андреев. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1885. – 96 с.
6. РДІА, ф. 1331, оп. 1, спр. 29, 163 арк.
7. РДІА, ф. 1331, оп. 1, спр. 23, 69 арк.
8. РДІА, ф. 398, оп. 1, спр. 41, 57 арк.
9. РДІА, ф. 400, оп. 2, спр. 184, 144 арк.
10. Хозяйство // Еженедельный сельскохозяйственный и экономический журнал. – К.: Печатня С.П.Яковлева, 1907. – №29. – С. 1321-1324.
11. ЦДІАК України, ф. 2058, оп. 6, спр. 169, 154 арк.
12. Сельскохозяйственные промыслы на выставке в Санкт-Петербурге. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1913. – 71 с.
13. РДІА, ф. 1241, оп. 1, спр. 37, 10 арк.
14. РДІА, ф. 400, оп. 46, спр. 189, 47 арк.
15. РДІА, ф. 91, оп. 1, спр. 200, 87 арк.
16. Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб.: Блиц, 1995. – 416 с.
17. Воронежская сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 1-3 – Чернигов: Издание Чернигов. губ. зем. управы, 1895. – С. 40-137.

**Podriez Y. Market transformation of small industrial enterprises in Ukrainian ethnic enclaves of Russia in the late XIX – early XX centuries / Sumy state pedagogical University named after A.S.Makarenko**

The article dwells on the analysis of economic transformation of small industrial enterprises of ethnic Ukrainians on the territory of the Russian Empire in the late 19<sup>th</sup> - early 20<sup>th</sup> centuries. Much attention is paid to the new state government policy which was connected with handicraft industries adjustment to market conditions and their transformation into competitive branch.

**Key words:** economics, handicraft industry, reforms, handicraft show, modernization, private enterprise.

**Подрез Ю.В., Рыночная трансформация малого промышленного производства в украинских этнических анклавах России в конце XIX – начале XX вв. / Сумской государственный педагогический университет имени А.С.Макаренко**

Исследуются экономические преобразования малого промышленного производства этнических украинцев на территории Российской империи в конце XIX – начала XX вв. В центре внимания – курс государственного правительства, направленного на приспособление кустарного производства к условиям рынка, а так же преобразование его в конкурентно способную отрасль.

**Ключевые слова:** экономика, кустарное производство, реформы, кустарно-производственная выставка, модернизация, частное предпринимательство.

*Стаття надійшла до редакції: 01.02.2017*

*Рекомендовано до друку: 24.02.2017*